

O XACEMENTO DAS COVAS DA TRAPA (MONTE ALOIA, GALICIA) COMO EXEMPLO DE CONTINUIDADE DE OCUPACIÓN DURANTE O NEOLÍTICO FINAL E A IDADE DO BRONCE NO NW DA PENÍNSULA IBÉRICA*

EDUARDO MÉNDEZ-QUINTAS
Universidade de Vigo, CENIEH e IDEA
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8272-873X>

JOSÉ MIGUEL LÓPEZ MOSQUERA
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3417-7491>

XOSÉ LOIS VILAR PEDREIRA
Instituto de Estudos Miñoráns
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5823-3008>

TEREIXA OTERO DACOSTA
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6760-7769>

XAVIER GROBA GONZÁLEZ
Clube Espeleolóxico Maúxo
<https://orcid.org/0000-0003-4060-9040>

ÁNGEL DE PRADO VÁZQUEZ
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4703-8826>

JOSÉ BERNARDINO COSTAS GOBERNA
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2149-7955>

ALBERTO ROMERO RODRÍGUEZ
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0084-8197>

MIGUEL GARCÍA GARCÍA
Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5286-5298>

ANDREA SERODIO DOMÍNGUEZ
Data Gestión Cultural e Clube Espeleolóxico Maúxo
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9553-3894>

* Os autores queremos agradecer aos editores e aos revisores anónimos os seus comentarios e suxerencias, que axudaron na mellora do texto final desde artigo.

Copyright: © 2020 CSIC. La edición electrónica de esta revista se distribuye bajo los términos de una licencia de uso y distribución *Creative Commons* Reconocimiento 4.0 Internacional (CC BY 4.0).

Cómo citar/Citation: Eduardo MÉNDEZ-QUINTAS, *et al.*, “O xacemento das Covas da Trapa (Monte Aloia, Galicia) como exemplo de continuidade de ocupación durante o Neolítico final e a Idade do Bronce no NW da Península Ibérica”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 67, núm. 133 (2020), págs. 15-43, <https://doi.org/10.3989/ceg.2020.133.01>

O XACEMENTO DAS COVAS DA TRAPA (MONTE ALOIA, GALICIA)
COMO EXEMPLO DE CONTINUIDADE DE OCUPACIÓN DURANTE O NEOLÍTICO
FINAL E A IDADE DO BRONCE NO NW DA PENÍNSULA IBÉRICA

RESUMO

Estudo e contextualización do xacemento das cavidades graníticas de As Covas da Trapa (Ribadelouro, Tui). No interior desta cavidade identificouse un importante número de materiais arqueolóxicos (principalmente recipientes cerámicos nun grao de integridade elevado), así como algunhas mostras de arte rupestre. As características dos materiais encaixan en cronoloxías prehistóricas, especialmente dentro do Neolítico final e a Idade do Bronce. As condicións de ocupación, posiblemente funeraria, e a continuidade cronolóxica na ocupación deste tipo de espazos reforzan a importancia das covas para o estudo da Prehistoria do NW ibérico.

PALABRAS CLAVE: Covas graníticas, Neolítico, Idade do Bronce, cerámica, industria lítica, petróglifo.

EL YACIMIENTO DE COVAS DA TRAPA (MONTE ALOIA, GALICIA) COMO
EJEMPLO DE CONTINUIDAD DE OCUPACIÓN DURANTE EL NEOLÍTICO FINAL
Y LA EDAD DEL BRONCE EN EL NW DE LA PENÍNSULA IBÉRICA

RESUMEN

Estudio y contextualización del yacimiento de las cavidades graníticas de As Covas da Trapa (Ribadelouro, Tui). En el interior de esta cavidad se ha identificado un importante número de materiales arqueológicos (principalmente recipientes cerámicos en un grado de integridad elevado), así como algunas muestras de arte rupestre. Las características de los materiales encajan en cronologías prehistóricas, especialmente dentro del Neolítico final y la Edad del Bronce. Las condiciones de ocupación, posiblemente funeraria, y la continuidad cronológica en la ocupación de este tipo de espacios refuerzan la importancia de las cuevas para el estudio de la Prehistoria del NW ibérico.

PALABRAS CLAVE: Cuevas graníticas, Neolítico, Edad del Bronce, cerámica, industria lítica, petróglifo.

COVAS DA TRAPA ARCHAEOLOGICAL SITE (MONTE ALOIA, GALICIA)
DURING THE LATE NEOLITHIC AND BRONZE AGE IN THE NW
OF THE IBERIAN PENINSULA

ABSTRACT

We study and contextualize the archaeological site in the granitic cavities at As Covas da Trapa (Ribadelouro, Tui). In the inside of this cave we recognised a large number of archaeological materials (mainly pottery in a large degree of integrity), as well as some samples of petroglyphs. The main features of this materials are of prehistoric age, mainly between the Late Neolithic to Bronze Age. The conditions of occupation –possibly of funerary type– and the large chronological continuity in the occupation highlights the relevant of the caves for the study of the Prehistory at the NW Iberian.

KEY WORDS: Granitic caves, Neolithic, Bronze Age, pottery, lithic industry, petroglyphs.

A reducida extensión dos afloramentos calcarios do Macizo Varisco no NW da Península Ibérica, fai que tradicionalmente se pense que nesta rexión escasean as cavidades naturais e, polo tanto, existira unha escasa ocupación humana deste tipo de espazos. Agora ben, asemade do contexto calcáreo, os medios graníticos ou metamórficos (amplamente representados no territorio galego) contan con cuantioso número de covas e abrigos naturais con condicións suficientes como para acoller ocupacións humanas de funcionalidade diversa.

Neste senso, nos últimos anos teñen sido cada vez máis habituais as referencias a novos xacementos arqueolóxicos, tanto prehistóricos como históricos (manifestacións de arte parietal incluídas) asociados a covas e abrigos de diferente tipo e litoloxía. Concretamente, no SW de Galicia o predominio de terreos graníticos favoreceu a ocupación destes tipos de espazos “baixo pedra” coñecéndose importantes xacementos da Prehistoria Recente como son A Cunchosa¹ ou as covas de O Folón². O rexistro (en especial o cerámico) que aparece neste tipo de xacementos en medio espeleolóxico conserva un grao de integridade substancialmente superior ao que adoita ser normal en xacementos ao aire libre, onde os procesos tafonómicos son máis intensos, redundando nun maior índice de fragmentación e maiores dificultades de estudo.

Neste contexto o xacemento arqueolóxico das Covas da Trapa resulta significativo xa que aporta un importante volume de material arqueolóxico, especialmente cerámico, cun grao de integridade pouco común na Prehistoria galega. A maiores, o xacemento amosa unha notable continuidade temporal de uso dun mesmo espazo ao longo do tempo, aínda que posiblemente con funcións e usos diferenciados. Con todo, e a pesares de non se ter podido realizar actuacións arqueolóxicas específicas

¹ José SUÁREZ OTERO, “Del yacimiento de A Cunchosa al Neolítico en Galicia”, en Antón Abel Rodríguez Casal (ed.), *O Neolítico Atlántico e as Orixes do Megalitismo*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1997, páxs. 485-506.

² Eduardo RODRÍGUEZ SÁIZ; José Manuel HIDALGO CUÑARRO e José SUÁREZ OTERO, “Nuevos datos sobre prehistoria viguesa: estudio de los materiales arqueológicos de las cavidades de ‘O Folón’ (Coruxo)”, *Castrelos*, 9-10 (1997), páxs. 55-80; Francisco ALONSO CUEVAS, *et al.*, “Os sistemas de cavidades do Folón e Porteliña. Contexto prehistórico e relevancia da zona espeleolóxica G/PO-1. Maúxo, Vigo-Nigrán”, *Castrelos*, 9-10 (1997), páxs. 37-54.

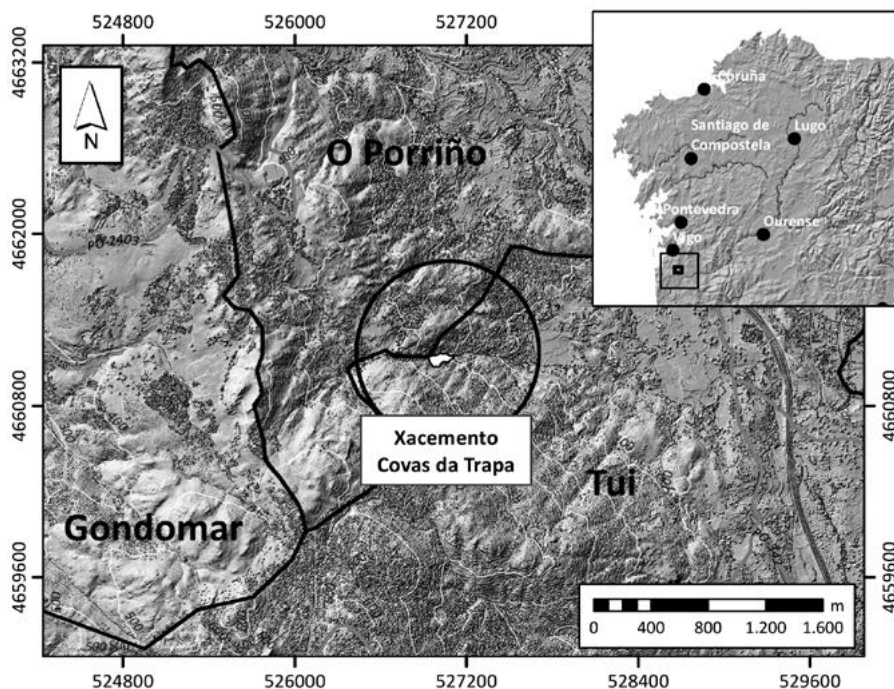

Fig. 1. Localización xeográfica do xacemento.

que afonden no xacemento arqueolóxico destas covas, estas ocupacións semellan indicar que non tiveron unha función estritamente habitacional, e si funeraria.

1. LOCALIZACIÓN E ASPECTOS XERAIS DO XACEMENTO

As Covas da Trapa (Ribadelouro, concello de Tui, Pontevedra) sitúanse na zona meridional da Serra do Galiñeiro, en concreto na aba nororiental do Monte Aloia. Estas cavidades, tamén coñecidas na toponimia popular como Milagres da Trapa e O Pedragullo, asócianse coa rede hidrográfica do río Louro, máis concretamente cun dos seus afluentes, o río San Simón, que nace apenas quilómetro arriba, co nome de río do Inferno, dentro do propio Parque Natural do Monte Aloia. O tramo onde se localiza A Trapa coñécese por río Grande e atópase a medio camiño entre as aldeas de Os Cabreiros (Chenlo, O Porriño) e Oia e O Porto de Bouzas (Ribadelouro, Tui) (fig. 1).

As Covas da Trapa son un sistema de cavidades (cova con numerosas bocas) situado nunha área cun substrato rochoso de granito de dúas micas pouco deformado e afectado por unha familia de fallas (dirección N30W) entre as que destaca unha de dirección N125W na que se desenvolve. Desde un punto de vista xeolóxico,

a cavidade é un caos de bloques desprazados por gravidade a favor da pendente cara o estreito e pequeno val do río. O modelado da cavidade débese a acción erosiva do referido cauce fluvial que circula polo interior do caos de bloques e acaba por perfilar, baixo un aspecto caótico, a súa morfoloxía. De perfil lonxitudinal e forte pendente, as Covas da Trapa ocupan 240 m de un ancho medio de 45 m que seguindo os últimos datos publicados³, chega aos 1526 m de desenvolvendo horizontal que salvan un desnivel de 94 m. Deste xeito, a cova confórmanse por unha longa e complexa sucesión de ocos baixo rocha, cavidades e abrigos naturais e amplos que alternan con áreas de paso máis estreito, mesmo sifonados.

O carácter arqueolóxico do lugar evidenciouse durante os traballos de investigación realizados polo Clube Espeleolóxico Maúxo (CEM) centrados na prospección (non se tiña constancia da súa existencia) e topografía e que facilitaron poder identificar e logo documentar elementos de interese arqueolóxica que foron postos en coñecemento do Instituto de Estudos Miñoranos (IEM) que, na altura, estaba a desenvolver unha prospección arqueolóxica na rexión⁴.

No contexto destes traballos de prospección identificáronse 33 elementos arqueolóxicos mobles con cronoloxías que van dende o Paleolítico até a etapa Contemporánea. Na cavidade puidéronse identificar desde industria lítica (9 pezas, entre elementos pulidos de corte, pulidores e compoñentes superiores e inferiores de equipos de moenda), un importante volume de fragmentos e/ou recipientes cerámicos (24), que en casos amosan un estado de conservación excepcional, e dous gravados rupestres, un prehistórico e outro histórico.

Como poderemos comprobar o groso dos restos arqueolóxicos identificados sitúanse dentro dos límites da Prehistoria Recente, entre o Neolítico Final e a Idade do Bronce e será sobre eles onde centraremos este artigo. O estudo destes materiais conta con varias eivas, se ben a máis importante é a ausencia dun control estratigráfico efectivo para os materiais, os cales apareceron na superficie interior da cova, o que limita as conclusións por non existir garantía de que formen un conxunto medianamente homoxéneo desde o punto de vista cronolóxico ou funcional.

Claramente desvinculado do conxunto de artefactos con características da Prehistoria Recente, identificouse unha peza lítica de evidente cronoloxía paleo-

³ Marcos VAQUEIRO; Reinaldo COSTAS e Rosa María SUÁREZ, “Geomorphological mapping of the sismo-tectonic cave system of ‘A Trapa’, Ribadelouro-Tui (Galicia, Spain)”, en Susanne Schnabel e Álvaro Gómez Gutiérrez, *Avances de la Geomorfología en España 2012-2014, XIII Reunión Nacional de Geomorfología*, Cáceres, SEG, Universidad de Extremadura, 2014, páxs. 429-432.

⁴ Os traballos de prospección foron dirixidos por un dos autores (XLVP) podéndose consultar os resultados na memoria técnica: Xosé Lois VILAR PEDREIRA e Eduardo MÉNDEZ-QUINTAS, *Memoria da prospección da área meridional da Serra do Galiñeiro (102A 2010/293-0)*, Gondomar, Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, 2014. Os materiais recuperados nesta prospección, incluídos os aquí publicados, están depositados no Museo de Pontevedra e parcialmente no Museo do Mar de Galicia, onde dúas pezas forman parte da exposición permanente “*Galicia. Mare Nostrum*” comisariada por un dos autores (EMQ).

lítica, en concreto un fendedor en lasca de cuarcita de características achelenses⁵, que probablemente acabou no interior da cova coma resultado da acción erosiva do propio río San Simón, retomándoo dende algún punto máis alto da súa cunca fluvial. En circunstancias similares tamén deberon chegar dous anacos de cerámica moi rodados de cronoloxía moderna ou contemporánea.

A maiores, en parte fica dito, no exterior desta cova, en concreto na superficie dun bloque que forma parte como teito do espazo soterrado, destaca a existencia dun gravado, en concreto un petróglifo de termo que, con certeza⁶, servía de linde no couto de Tui establecido por Don Raimundo de Borgoña, na altura conde de Galicia, e a súa dona, daquela infanta, Dona Urraca, con data do 11 de febreiro do ano 1095.

2. O REXISTRO ARQUEOLÓXICO

Os materiais arqueolóxicos recuperados nas Covas de Trapa e que están en relación co rango cronolóxico analizado aquí son 30 pezas: 22 fragmentos cerámicos e mais 8 líticos aos que debemos engadir un gravado rupestre en soporte inmóvil. Boa parte destes materiais, especialmente os cerámicos, foron recuperados en diferentes puntos da superficie da cavidade, no que parece ser, non sempre, a súa posición orixinal de deposición. En xeral non se observou ningunha área con unha especial concentración dentro da cavidade, se ben nunha zona de abrigos algo afastada do eixo principal da cova púidose definir unha área de singular interese asociada a un abrigo que conta no seu interior cunha representación de covañas (fig. 2). O lugar amosa unha superficie útil duns 20 m² onde domina espacialmente o gravado. Desde esta sala pódese acceder a distintos sectores do interior da cavidade e tamén resulta unha vía de acceso “segura” ao perigoso exterior e de acceso a outras bocas. O soporte, que destaca no centro do espazo abrigado, non acada os dous metros cadrados de superficie dispoñible e ten gravadas 48 covañas, próximas unhas ás outras que ocupan a periferia occidental do soporte desde a parte máis alta (fig. 2).

Compartindo o mesmo espazo atopáronse 3 compoñentes inferiores e 1 superior de muíños planos, 1 alisador/pulidor e mais 2 útiles pulidos de corte (fig. 3). Aínda que non existe certeza absoluta dunha relación cronolóxica

⁵ Este tipo de ferramentas son moi habituais nos xacementos achelense rexionais como pode ser o caso do xacemento das Gándaras de Budiño (O Porriño) ou o recentemente publicado de Porto Maior (As Neves) en Eduardo MÉNDEZ-QUINTAS; Manuel SANTONJA; Alfredo PEREZ-GONZALEZ; Mathieu DUVAL; Martina DEMURO e Lee J. ARNOLD, “First evidence of an extensive Acheulean large cutting tool accumulation in Europe from Porto Maior (Galicia, Spain)”, *Scientific Reports*, 8 (2018), pág. 3082.

⁶ Fernando LÓPEZ ALSINA, “La cristalización de Tui como espacio de poder señorial entre 1095 y 1157”, en Silvia González Soutelo e Marta Cendón Fernández (ed.), *Tui. Presente, Pasado y Futuro. I Coloquio de Historia de Tui*, Pontevedra, Deputación de Pontevedra, 2004, páxs. 57-95. Para máis detalle deste petróglifo do lugar de “Feveros”, en Alberto ROMERO RODRÍGUEZ, *Aloianos*, Tui, [s. n.], 2018, páxs. 65-66.

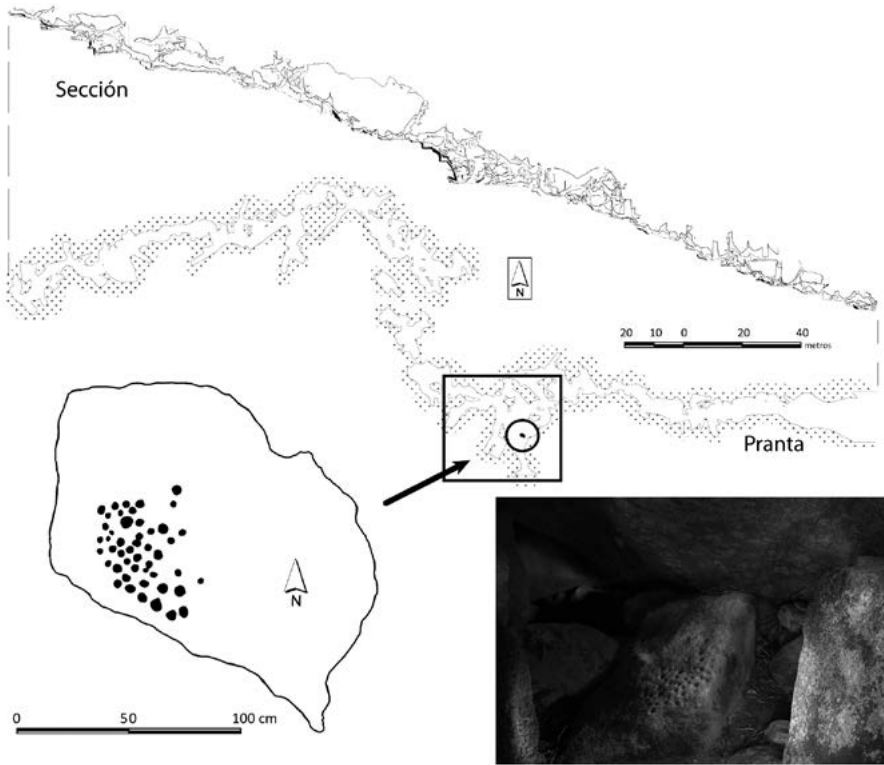

Fig. 2. Topografía da cova coa localización, calco e fotografía do petróglifo de coviñas.

estrita entre o gravado e os demais elementos arqueolóxicos (e incluso entre as propias pezas arqueolóxicas) esta semella ser unha asociación significativa, onde elementos característicos de contextos aparentemente domésticos (elementos de moenda, pulidores e mesmo os instrumentos pulidos de corte) se asocian con un gravado que adoita atribuírselle significación de índole relixiosa ou cultural⁷.

Os elementos pulidos de corte son un fragmento de machado ou aixola e unha aixola completa, ambas en anfíbolita. O fragmento de útil de corte aporta pouca información, a maiores da súa inclusión nesta categoría. Presenta abundantes fracturas e conserva parcialmente o pulido orixinal. Pola morfoloxía e sección de seu, poderíase tratar dunha peza de morfoloxía rectangular e sección cadrada/

⁷ Ramón FÁBREGAS VALCARCE, “A context for the Galician rock art”, en Rodrigo de Balbín Behrmann, Primitiva Bueno Ramírez; Rafael González Antón e María del Carmen Arco Aguilar (ed.), *Grabados rupestres de la fachada atlántica europea y africana*, Oxford, Archaeopress-BAR Internacional Series 2043, 2009, páxs. 69-84.

rectangular. A aixola pulida é un claro exemplo⁸ de morfoloxía xeral triangular coa súa característica asimetría da zona activa. Visto o importante levantamento de uso que amosa na cara inferior, a peza semella ser o resultado dun reacondicionamento doutro útil, quizais unha machada, posteriormente pulida para conferirlle a morfoloxía actual (fig. 3.3). Non amosa un acabado moi coidado, centrándose a superficie pulida na zona activa e ten sinais evidentes de uso no seu gume. O alisador/pulidor, único documentado, realizouse en granito de gran fino e amosa morfoloxía circular. O pulido céntrase en ambas as dúas caras, estando o contorno lixeiramente regularizado (fig. 3.2).

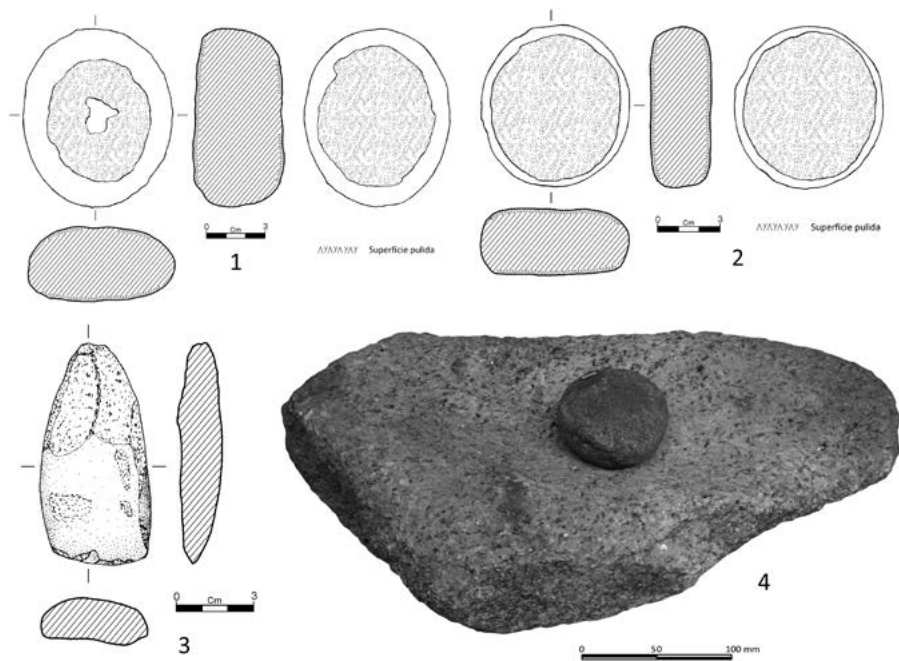

Fig. 3. Industria lítica puída: 1: moa de granito, 2: pulidor/alisador de granito, 3: aixola de anfibolita e 4: muño plano de granito.

Os elementos de moenda son catro, tres inferiores (completos en dous casos) e unha moa superior. As tres bases responden aos clásicos muños planos de superficie activa navicular, que teñen como soporte cada un seu bloque de granito (fig. 3.4). Agás un caso, presentan unha única superficie activa e tamén a excepción dun caso,

⁸ Ramón FÁBREGAS VALCARCE e Félix de la FUENTE ANDRÉS, *Aproximaciones a la cultura material del megalitismo gallego: la industria lítica pulimentada y el material cerámico*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.

todas as bases de moer están completas. As referidas zonas activas amosan o seu característico pulido, se ben atópase lixeiramente picado nun dos artefactos. O elemento superior (moa) tamén está realizado en granito, ten morfoloxía xeral ovalada, sección oval asimétrica e amosa pulido en ambas as dúas caras, se ben na cara superior presenta estigmas de percusión propios dun uso como bigornia (fig. 3.1).

Fóra dos elementos líticos pulidos, no mesmo rango cronolóxico poderíamos encadRAR un canto tallado bifacial en cuarcita de considerable tamaño realizado sobre un canto de aspecto paralelepípedo con talla bifacial nun dos seus extremos que a súa vez define unha morfoloxía apuntada. O seu intenso grao de rodamento indica que estivo durante un tempo prolongado no curso activo de auga.

Como xa indicamos, a cerámica é numérica e cronoloxicamente máis expresiva. Dos 22 elementos cerámicos podemos identificar outros tantos individuos diferentes. En 13 casos (59,1%) estamos diante de fragmentos de parede que non amosan características suficientes para definir a forma inicial do recipientes. En 7 casos (31,8%) son porcións grandes ou recipientes esencialmente completos que permiten describir con precisión a forma e as súas características técnicas e tipolóxicas. Desde un punto de vista cronolóxico, o grosso do material cerámico (21 individuos, 95,5%) semella relacionarse co horizonte de ocupación da Idade do Bronce e unha única peza coa etapa do Neolítico final.

A cerámica do neolítico final

Unicamente contamos cun recipiente cuxas características formais e decorativas encaixan neste horizonte cronolóxico. Trátase dunha cunca de morfoloxía lixeiramente ultrahemisférica e con decoración incisa e impresa. Completa, de pequenas dimensións (66 mm de altura x 100 mm de anchura e un diámetro de 80 mm) presenta fracturas recentes e certa erosión superficial dada a súa exposición na superficie da cova (fig. 4). Borde lixeiramente entrante con labio redondeado e fondo convexo. A pasta semella compacta con desgrasantes finos de cuarzo e mica e coloracións claras

Fig. 4. Recipiente con decoración incisa e impresa de características do Neolítico final.

que indican unha cocción de tipo oxidante. Os acabados das superficies externas e internas son alisados coidados, sobre todo no exterior. A decoración consiste nunha sucesión de 3 motivos quebrados angulares incisos, pendurados dunha liña incisa paralela ao borde. Estes motivos definen un espazo triangular, que nunha ocasión, aínda que moi erosionada, presenta un recheo a base de puntos impresos.

A cerámica da idade do bronce

Como xa se indicou, o groso da cerámica recuperada destas cavidades da Trapa semella relacionarse con esta etapa. Dos 13 fragmentos de parede dos que non se pode recoñecer a forma orixinal do recipiente, un deles amosa elementos de suspensión e outro buracos de lañado. Trátanse de galbos de recipientes de paredes espesas con pastas compactas e abondosos desgrasantes onde predominan as coccións oxidantes dado o predominio das cores claras. Cando a conservación da peza o permite observar, adoitan ter acabados alisados máis ou menos coidados, se ben en ningún caso se observan nin pulidos nin bruñidos. O fragmento con elemento de suspensión correspóndese cun anaco de parede dun recipiente de grandes dimensións e morfoloxía indeterminada. A asa trataríase dunha protuberancia perforada en sentido vertical. A súa pasta é compacta con desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica, con cocción oxidante, e amosa características semellantes ao das outras cerámicas asociadas a este ciclo cronolóxico. O acabado das superficies é alisado, pouco coidado. O fragmento con buracos de lañado semella un anaco de panza dun recipiente de morfoloxía indeterminada coa superficie parcialmente erosionada. Amosa unha pasta compacta con desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica, cocción oxidante e alisados coidados. Destacar a presenza de dous buracos de reparación, o que indica que a peza sufriu unha fractura e unha posterior “restauración”, o que fala do alto valor deste recipiente.

Dentro dos individuos cerámicos cun maior grao de integridade destaca un recipiente decorado practicamente completo, varios fragmentos de grandes dimensións (que permiten reconstruír completamente a forma orixinal dos recipientes) e mais varios fragmentos grandes de bordes sen decorar e decorados. Por unha banda, contamos co terzo superior dun grande e sinuoso recipiente, de morfoloxía en “S”, cun diámetro estimado de 195 mm (fig. 5.1) que conserva integramente o borde con labio plano esvasado, pescozo e o inicio do corpo. A pasta é compacta con desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica e cores escuras, características dunha cocción redutora. O exterior está alisado mentres o interior atópase erosionado. Outro fragmento de borde corresponde a un importante anaco de borde e pescozo de recipiente de morfoloxía pechada, decoración dixitada/impresa e diámetro estimado de 185 mm (fig. 5.3). O borde é saínte de labio redondeado e a pasta é compacta con desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica e cocción

oxidante. Tanto o exterior como o interior amosa acabados alisados. A decoración consiste dunha faixa de impresións, de matriz cunha morfoloxía indeterminada, vertical, pendurada do borde. A isto temos engadida unha serie de dixitacións continuas paralelas e dispostas horizontalmente no que semella o arranque do corpo do recipiente. Por último contamos cun fragmento de borde, pescozo e arriñe do corpo dun recipiente de “cuello alto” de grandes dimensións (diámetro estimado de 230 mm), decoracións dixitadas e plásticas. O borde é plano de labio redondeado e a pasta compacta con desgrasantes finos de cuarzo e mica. As coloracións son claras polo que se pode entender que a súa cocción fíxose nunha atmosfera oxidante. O exterior e o interior desta peza amosa acabados alisados. A decoración consiste nunha serie de liñas dixitadas verticais e paralelas ao longo do pescozo, que se acompaña dunha pequena aplicación plástica a xeito de mamelón sobre a inflexión que marca o inicio do arranque do corpo do recipiente (fig. 6.1).

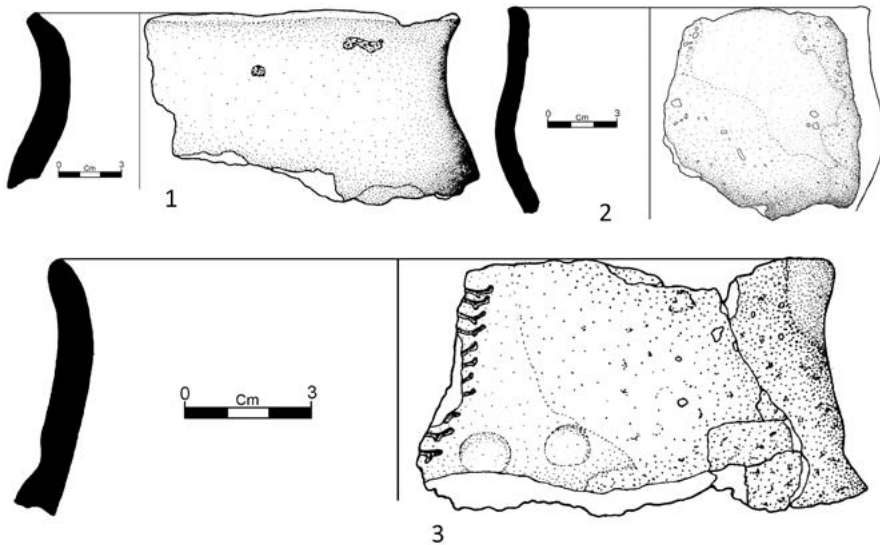

Fig. 5. Cerámicas lisas e decoradas con características da Idade do Bronce.

Dentro dos individuos con maior integridade temos tres grandes fragmentos cerámicos que conservan practicamente toda a sección completa do recipiente, outro que conserva máis do 65% do total do recipiente e finalmente un que está practicamente completo. O primeiro é un fragmento grande (aprox. 35% do recipiente orixinal), que conserva o borde e boa parte do corpo, dun recipiente de morfoloxía pechada e posiblemente fondo plano (fig. 6.2). O diámetro da boca é de uns 150 mm e altura de uns 190 mm. Ten borde de labio redondeado esvasado, pasta compacta con desgrasantes finos de cuarzo e mica, e ton escuro característico

dunha cocción de atmosfera redutora. Os acabados son alisados, aínda que algunhas partes da peza están lixeiramente erosionadas. A mosa decoración consistente na aplicación de elementos plásticos (mamelóns de morfoloxía elíptica) modelados a modo de pequenas asas, dispostos no terzo superior do corpo. Noutro caso, contamos cun fragmento dun recipiente con características semellantes aos “longo bordo horizontal”, morfoloxía hemisférica aberta e que conserva asa (fig. 6.4). O recipiente amosa un diámetro de 142 mm e un 90 mm de altura. O borde reforzado é plano lixeiramente cóncavo, con labio redondeado e reborde interno. A pasta é compacta con desgrasantes finos de cuarzo e mica, con cocción redutora e super-

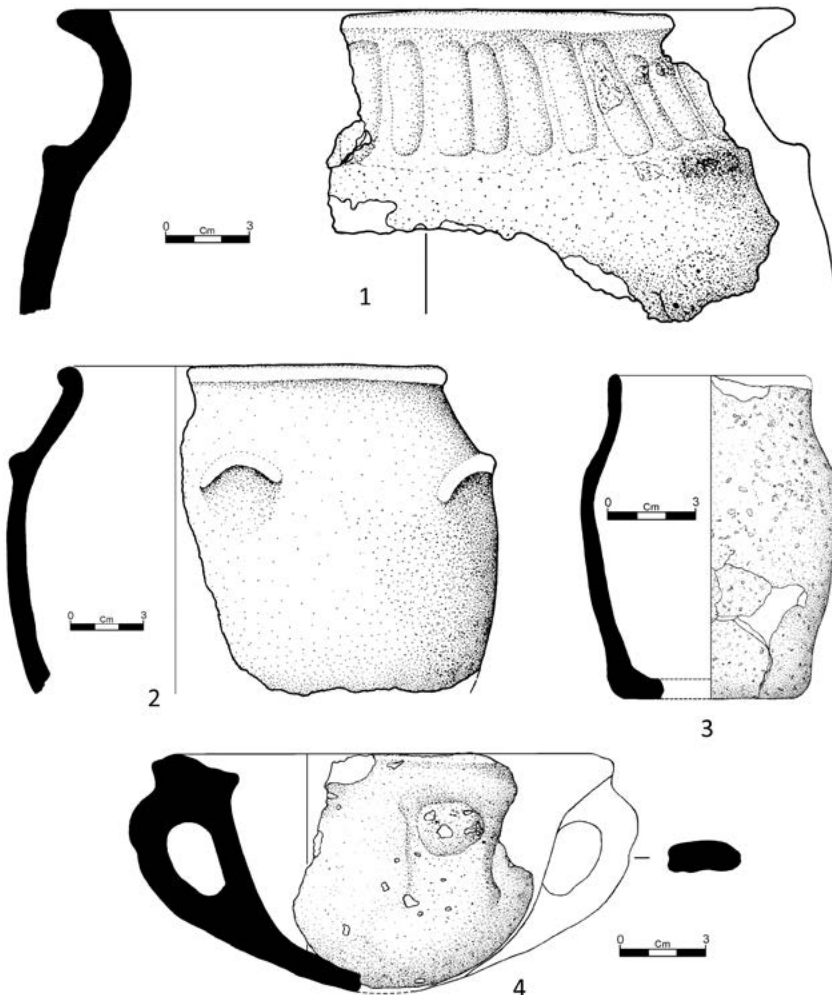

Fig. 6. Cerámicas lisas e decoradas con características da Idade do Bronce.

ficies alisadas. O elemento de suspensión consistente nunha asa de sección elíptica cunha pequena aplicación plástica a xeito de mamila na parte alta da mesma. Por último identificamos un fragmento (aprox. 25% do cacharro orixinal) dun recipiente sen decorar de morfoloxía lixeiramente carenada, que conserva o borde, o labio redondeado recto, o pescozo e o terzo superior do corpo (fig. 5.2). O seu diámetro estímase nuns 180 mm. A pasta é algo friable con desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica e amosa cocción oxidante. O tratamento das superficies é alisado, se ben un certo grao de erosión dificulta concretar este aspecto.

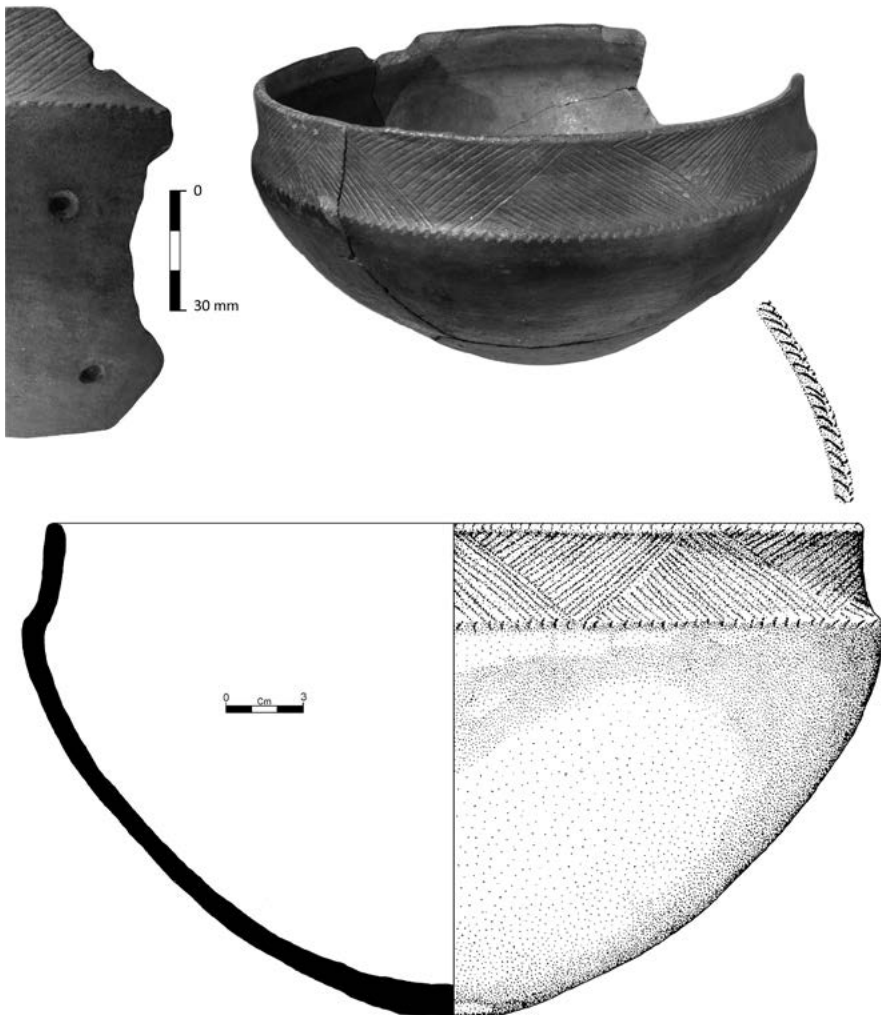

Fig. 7. Gran recipiente decorado con incisións e impresión e detalle dos buracos de lañado.

Un dos recipientes máis completos (aprox. 65% do cacharro orixinal) é unha forma lixeiramente flexionada de fondo plano e coa superficie moi erosionada (fig. 6.3). A altura do vaso é de 111 mm e o diámetro na boca alcanza os 64 mm e na base 52 mm. Conserva o borde, mais non o labio que esta moi deteriorado, se ben semella corresponderse co tipo redondeado recto. A pasta é friable con moitos desgrasantes medios e grosos de cuarzo e mica; cocción oxidante. Os acabados semellan ter sido alisados, se ben o elevado grao de erosión que a peza amosa dificulta concretar este aspecto.

Por último, entre todos os materiais arqueolóxicos recuperados nestas Covas da Trapa, destaca un recipiente practicamente completo (>80%) de morfoloxía ultrahemisférica estrangulada no terzo superior, definindo unha lixeira carena, e decorado (fig. 7). O seu estado de conservación é excepcional, resultando a súa fractura da caída dun bloque granítico sobre a posición orixinal da deposición da peza. O seu diámetro na boca é de 312 mm e a altura de 193 mm. O tramo superior defínese morfoloxicamente por un borde recto de labio redondeado, que se prolonga no pescozo, onde se concentra a maior parte da decoración. O corpo do recipiente é de tipo hemisférico e o fondo curvo. A pasta compacta con desgrasantes finos de cuarzo e mica, amosa unha cocción oxidante regular e un coidado acabado das superficies con alisados finos, que case se poden considerar como bruñido. A decoración concéntrase no terzo superior do recipiente e consiste nunha faixa de liñas oblicuas paralelas incisivas que definen unha sucesión de triángulos contrapostos. A isto engádeselle unha banda de impresións (feitas con matriz redondeada) continuas ao longo da carena e do labio. Asemade obsérvanse tres de buracos de lañado que indican que a peza sufriu unha fractura antiga e unha posterior e significativa reparación (fig. 7).

3. ENCADRAMENTO CRONOLÓXICO DURANTE A PREHISTORIA RECENTE

Como se pode comprobar no xa exposto, o volume de materiais arqueolóxicos recuperados no interior da Trapa é importante, sobre todo se temos en consideración que non se desenvolveron actividades arqueolóxicas de escavación no seu interior. Como veremos, algúns dos elementos arqueolóxicos (especialmente os líticos) teñen un grao de resolución cronolóxica baixa, o que unicamente permite asignalos a rangos cronolóxicos amplos, aínda que no caso da cerámica as características morfolóxicas e decorativas permiten un grao de definición temporal moito máis claro.

A existencia dun petróglifo no interior dunha cavidade natural é algo bastante excepcional no contexto da arte rupestre do NW peninsular, aínda que non único⁹.

⁹ María de Jesús SANCHES e Anabela GOMES LEBRE “O abrigo com arte esquemática da Solhapa”, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, vol. 26, fasc. 1-4 (1986), páxs. 129-151; Richard BRADLEY e Ramón

Neste caso estamos ante un petróglifo de coviñas, tipoloxía de gravado máis habitual (de xeito exclusivo ou formado parte do discurso narrativo con motivo máis complexos, como combinacións circulares ou animais) dentro da arte atlántica ibérica¹⁰, que ten uns importantes problemas de definición cronolóxica (como en xeral boa parte dos motivos representados ao aire libre). Xenericamente, e salvo no caso dos gravados con representacións de armas, este tipo de motivos adoitan asociarse xenericamente a contextos cronolóxicos comprendidos entre o Neolítico final e a Idade do Bronce, se ben existen algúns datos que apuntan cara unha cronoloxía substancialmente maior¹¹. Problemáticas cronolóxicas á marxe, estamos diante dun dous poucos casos coñecidos nos que temos rexistro arqueolóxico mobile en relación con soportes con arte rupestre¹². O conxunto de materiais líticos recuperados é *a priori* homoxéneo, mais marca un contexto cronolóxico amplo, semellante ao descrito para este tipo de gravados. Os elementos de industria lítica pulida, tanto os de corte como os equipos de moenda ou o pulidor/alisador son pezas moi habituais ao longo de toda a Prehistoria recente do NW, desde contextos Neolíticos deica a Idade do Bronce, mesmo perdurando dentro da Idade do Ferro¹³. Como xa se ten indicado con anterioridade, a falla de estudos sistemáticos sobre este tipo de rexistro arqueolóxico limita a capacidade de tirar conclusións de índole cronolóxica e, como este tipo de artefactos aparecen tanto en contextos domésticos como funerarios, a súa presenza tampouco aclara que actividades se puideron desenvolver neste espazo¹⁴.

FÁBREGAS VALCARCE “La ‘ley de la frontera’: grupos rupestres galaico y esquemático y Prehistoria del Noroeste de la Península Ibérica”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 56, núm.1 (1999), páxs. 103-114; Ramón FÁBREGAS VALCARCE e Carlos RODRÍGUEZ RELLÁN, “A media luz. Grabados de la Prehistoria Reciente en abrigos galaicos”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 69, núm.1 (2012), páxs. 80-102.

¹⁰ FÁBREGAS VALCARCE, “A context for the Galician ...”, páxs. 69-84; Carlos RODRÍGUEZ RELLÁN; Alia VÁZQUEZ MARTÍNEZ e Ramón FÁBREGAS VALCARCE, “Cifras e imáxenes: una aproximación cuantitativa a los petroglifos gallegos”, *Trabajos de Prehistoria*, 75, 1 (2018), páxs. 109-127.

¹¹ Rosa VILLAR QUINTEIRO, “Neolítico y arte rupestre en As Campurras (Gondomar, Pontevedra)”, *ARPI Arqueología y Prehistoria del Interior Peninsular*, 04 (2016), páxs. 221-236.

¹² Manuel SANTOS-ESTEVEZ, “La excavación arqueológica del arte rupestre. 1. Excavaciones arqueológicas en el entorno de los petroglifos”, en Felipe Criado Boado; Antonio Martínez-Cortizas e Marco García Quintela, *Petroglifos, paleoambiente y paisaje. Estudios interdisciplinarios del arte rupestre de Campo Lameiro (Pontevedra)*, Santiago de Compostela, Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit), 2013, páxs. 107-123; Yolanda SEOANE VEIGA; María Pilar PRIETO MARTÍNEZ e Cecilia DAL ZOVO, “Bell beaker findings in rock art contexts”, en María Pilar Prieto Martínez e Laure Salanova, *Current researches on Bell Beakers. Proceedings of the 15th International Bell Beaker Conference: From Atlantic to Ural*, Santiago de Compostela, [s. n.], 2013, páxs. 31-39; VILLAR QUINTEIRO, “Neolítico y arte rupestre...”, páxs. 221-236.

¹³ Carlos RODRÍGUEZ RELLÁN e Ramón FÁBREGAS VALCARCE, “La industria lítica en el Noroeste de la Península Ibérica durante el III y el II Milenios a C”, en María Pilar Prieto Martínez e Laure Salanova, *Las comunidades campaniformes en Galicia. Cambios sociales en el III y II Milenios BC en el NW de la Península Ibérica*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra, 2011, páxs. 249-258.

¹⁴ FÁBREGAS VALCARCE e de la FUENTE ANDRÉS, *Aproximaciones a la cultura...*, páxs. 59-67; RODRÍGUEZ RELLÁN e FÁBREGAS VALCARCE, “La industria lítica...”, páxs. 249-258.

Se no caso que nos ocupa a industria pulida é pouco significativa, a industria lítica tallada (desde o punto de vista das cuestións ocupacionais e cronolóxicas) é aínda máis problemática. Fóra de elementos máis específicos, como puntas de frecha ou industria en soporte laminar (en sílex ou en determinadas rochas locais) os elementos macrolíticos adoitan recibir pouca atención¹⁵. Como é sabido, este tipo de pezas non é exclusivo de ningún período da Prehistoria e a ausencia de control estratigráfico tampouco axuda neste sentido. Agora ben, o que si podemos apuntar é que os cantos con este tipo de morfoloxía non soen empregarse nos contextos tecnolóxicos do Paleolítico antigo rexional, que é a etapa do Paleolítico mellor coñecida para a rexión¹⁶. En base a isto non semella resultar desatinado establecer para esta peza unha cronoloxía global semellante á descrita para a industria lítica pulida. Como curiosidade, subliñar que nun contexto similar (nas covas do Folón) tamén se recuperou un útil de características semellantes, se ben en moito mellor estado de conservación¹⁷.

A cerámica, a pesares de contar coa mesma eiva de ausencia dun control estratigráfico, no aspecto cronolóxico resulta máis resolutive cós elementos líticos ou có gravado rupestre. O grosor dos materiais cerámicos (21 pezas), en base as características morfolóxicas dos recipientes e das pastas, semella estar en relación cos conxuntos ceramolóxicos da Idade Bronce e unicamente nun caso estaríamos perante unha peza con características propias do Neolítico Final.

O recipiente da fig. 4 ten todos os aspectos morfolóxicos e decorativos das producións cerámicas do Neolítico final do NW da Península, asociados ao grupo de cerámicas inciso-metopadas tipo “Penha”¹⁸. Este tipo de cerámicas están asociadas principalmente a contextos habitacionais abertos ou en posición defensiva¹⁹, se ben coñécense bos exemplos relacionados con contextos funerarios próximos²⁰ e tamén en relación con covas e/ou abrigos, onde destaca polo número e cantidade de pezas

¹⁵ RODRÍGUEZ RELLÁN e FÁBREGAS VALCARCE, “La industria lítica...”, páxs. 249-258.

¹⁶ MÉNDEZ-QUINTAS, SANTONJA, PEREZ-GONZALEZ, DUVAL, DEMURO e ARNOLD, “First evidence of...”, páxs. 3082.

¹⁷ Xavier GROBA GONZÁLEZ e Eduardo MÉNDEZ QUINTAS, “Human occupations during recent prehistory in the granite caves of the western coast of Galicia”, *Cadernos do Laboratorio Xeolóxico de Laxe*, 33 (2008), páxs. 115-126.

¹⁸ Susana OLIVEIRA JORGE, *Povoados da Pré-História Recente da Região de Chaves-Vila Pouca de Aguiar*, Porto, Instituto de Arqueologia da Universidade de Letras do Porto, 1986.

¹⁹ Ramón FÁBREGAS VALCARCE e Marisa RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, “El noroeste de la Península Ibérica en el IIIº y IIº Milenios: propuestas para una síntesis”, *Saguntum*, 30 (1997), páxs. 191-216; María Pilar PRIETO MARTÍNEZ, “From Galicia to the Iberian Peninsula: Neolithic ceramics and traditions”, en Dragos Gheorghiu (ed.), *Early farmers, Late Foragers and Ceramic traditions. On the beginning of pottery in Europe*, Cambridge, Cambridge Scholars Press, 2009, páxs. 116-149.

²⁰ Xóan Carlos ABAD GALLEGO, “Balance de las actuaciones arqueológicas llevadas a cabo en la necrópolis megalítica de Cotogrande (Cabral): (Campañas de 1989-1992)”, *Castrelos*, 5 (1992), páxs. 7-28; José Manuel REY GARCÍA e Xosé Ignacio VILASECO VÁZQUEZ, “Guidoiro Areoso. Megalithic cemetery and prehistoric settlement in the Ría de Arousa (Galicia, NW Spain)”, en Antonio Campar Almeida; A. M. S. Betten-

as covas de O Folón (Vigo, Pontevedra)²¹. O rango cronolóxico para este tipo de cerámicas adoita establecerse entre finais do IV milenio BC ata primeira metade do III milenio BC (~3100-2400 BC), aínda que tendo en conta o volume de xacementos coñecidos con conxuntos cerámicos deste tipo o número de datacións parece algo limitado²². O recipiente, en tamaño e morfoloxía conta con múltiples paralelos nos asentamentos clásicos do Norte de Portugal como Vinha da Soutilha²³, Pastoria²⁴, Buraco da Pala²⁵, Castro de Palheiros²⁶ ou o propio Monte da Penha²⁷, e tamén en diferentes xacementos galegos, aínda este últimos contan con menos variedade numérica e formal en comparación cós homólogos portugueses²⁸. Algo semellante acontece no que respecta aos motivos e esquema decorativo, baseado en liñas incisas oblicuas dispostas verticalmente, con ou sen puntos impresos no seu interior, que son moi habituais en todos os xacementos xa citados. Deste xeito parece xustifico situar a este vaso dentro do conxunto cerámico do Neolítico final, cun rango cronolóxico aproximado entre o 3100-2400 BC.

No que respecta ao grupo de cerámicas da Idade do Bronce, algúns dos recipientes (fig. 5.1-3) teñen caracteres inespecíficos dentro do repertorio cerámico da Idade de Bronce²⁹, polo que a procura de paralelos concretos semella un exercicio estéril. Este tamén pode ser o caso do vaso da fig. 6.3, exemplo tamén de forma cerámica con longa perduración ao longo da Idade do Bronce³⁰. Neste senso resulta moito máis interesante a información que nos aporta o recipiente da fig. 6.1. Trátase dunha forma cerámica moi característica, definida pola presenza dunha carena alta marcada e con decoración dixitada consistente en liñas paralelas verticais que ocupan todo o pescozo da peza. Nas proximidades das covas da Trapa temos paralelos estritos

court; Delminda Moura; Sergio Monteiro-Rodrigues e Maria Isabel Caetano Alves (ed.), *Environmental changes and human interaction along the Western atlantic edge*, Porto, APEQ, 2012, páxs. 243-258.

²¹ GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ QUINTAS, "Human occupations...", páxs. 115-126.

²² Ramón FÁBREGAS VALCARCE; Andrés BONILLA RODRÍGUEZ e Mario CÉSAR VILA, *Monte dos Remedios (Moaña, Pontevedra). Un asentamiento de la prehistoria reciente*, Santiago de Compostela, Tórculo Edicións, 2007; PRIETO MARTÍNEZ, "From Galicia to...", páxs. 116-149.

²³ OLIVEIRA JORGE, *Povoados da Pré-História...*

²⁴ OLIVEIRA JORGE, *Povoados da Pré-História...*

²⁵ Maria Jesus SANCHES, *Pré-história Recente de Trás-os-Montes e Alto Douro. O abrigo do Buraco da Pala (Mirandela) no contexto regional*, Porto, Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, 1997.

²⁶ Maria Jesus SANCHES, *O Crasto de Palheiros, Fragada do Crasto Murça-Portugal*, Murça, Município de Murça, 2008.

²⁷ M. M. SANTOS SILVA e P. J. MOTA SANTOS, "As cerámicas tipo Penha do museu da Sociedade Martins Sarmiento-Guimarães. Estudo tipológico", *Portugalia*, IX-X (1989), páxs. 63-71.

²⁸ PRIETO MARTÍNEZ, "From Galicia to...", páxs. 116-149.

²⁹ Maria Pilar PRIETO MARTÍNEZ, *Forma, estilo y contexto en la cultura material de la Edad del Bronce gallega: cerámica campaniforme y cerámica no decorada*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1998; Ana M. S. BETTENCOURT, *A Paisagem e o Homem na Bacia do Cávado durante o II e o I milénios AC*, Braga, Universidade do Minho, 1999; José SUÁREZ OTERO, "Die bronzezeit in Galicien", *Madriider Mitteilungen*, 43 (2002), páxs. 1-21.

³⁰ BETTENCOURT, *A Paisagem e o Homem...*, páxs. 1009-1307.

no xacemento do Monte das Cabanas³¹, Portocelo³² e nas cavidades do Folón³³. No Norte de Portugal a súa presenza tamén e habitual podendo citar exemplos claros nas deposicións secundarias nos túmulos de Carreiro da Quinta (Vila Verde, Portugal)³⁴ ou en Prados³⁵, no asentamento da Bouça da Frade³⁶ ou asociado a foxas de tipo funerario en Campo do Postigo³⁷. O rango cronolóxico para estas producións cerámicas está ben establecida contra os 1880-1271 BC dentro do Bronce Medio³⁸. O recipiente da fig. 6.2 cos seus característicos mamelóns tamén conta con paralelos no repertorio cerámico do veciño xacemento do Monte das Cabanas para o que temos varias datacións que o sitúan no mesmo rango cronolóxico có recipiente anterior, é dicir, nos límites do Bronce Medio³⁹. Algo moi semellante acontece co vaso da fig. 6.4 que podemos definir con afinidades ao grupo ceramolóxico do “longo bordo horizontal”⁴⁰. Como se pode observar a súas características (disposición e forma do borde e a propia morfoloxía do vaso) afástanse dos que definen as dúas grandes variantes dos recipientes deste tipo: o LBH1 e LBH2, mais semella evidente a súa relación con eles. Os datos cronolóxicos deste tipo de producións oleiras, a pesar de contar cun volume importante de individuos, son proporcionalmente reducidos, se ben unha boa parte dos datos apuntan a unha cronoloxía entre a segunda metade do II milenio BC e o primeiro cuarto do I milenio BC⁴¹.

O recipiente da fig. 7 é a peza máis destacada do conxunto recuperado no interior das Covas da Trapa polo seu grado de integridade e as súas características formais. Á vez, tamén supón un reto á hora de enmarcala cronoloxicamente. Aínda

³¹ María MARTÍN-SEIJO; Antonio BLANCO-GONZÁLEZ; Andrés TEIRA-BRIÓN; Carlos RODRÍGUEZ RELLÁN; Ana. M. S. BETTENCOURT; Eduardo RODRÍGUEZ SÁIZ e Beatriz COMENDADOR REY, “Disentangling the life-cycles of Bronze Age pits: A multi-stranded approach, integrating ceramic refitting, archaeobotany and taphonomy”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 12 (2017), páxs. 528-542.

³² Juan A. CANO PAN e Jose M. VAZQUEZ VARELA, “Portocelo, un yacimiento de la Edad del Bronce”, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia*, 28 1-2 (1988), páxs. 181-187.

³³ GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ-QUINTAS, “Human occupations...”, páxs. 115-126.

³⁴ Hugo SAMPAIO; Tarcísio D. P. MACIEL; Ana M. S. BETTENCOURT e Pedro M. M. P. SIMÕES, “A mamoa do Carreiro da Quinta, Laje, Vila Verde, NO de Portugal: resultados de uma escavação de emergência”, *Conimbriga*, 52 (2013), páxs. 37-65.

³⁵ Ana M. S. BETTENCOURT, “La Edad del Bronce en el Noroeste de la Península Ibérica: un análisis a partir de las prácticas funerarias”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 67, núm. 1 (2010), páxs. 139-173.

³⁶ Susana OLIVEIRA JORGE, *O povoado da Bouça do Frade (Baião) no quadro do Bronce final do norte de Portugal*, Porto, Grupo de Estudos Arqueológicos do Porto, 1988.

³⁷ BETTENCOURT, “La Edad del Bronce...”, páxs. 139-173.

³⁸ BETTENCOURT, “La Edad del Bronce...”, páxs. 139-173.

³⁹ MARTÍN-SEIJO; BLANCO-GONZÁLEZ; TEIRA-BRIÓN; RODRÍGUEZ RELLÁN; BETTENCOURT; RODRÍGUEZ SÁIZ e COMENDADOR REY, “Disentangling the life-cycles...”, páxs. 528-542.

⁴⁰ Laure NONAT; Pablo VÁZQUEZ LIZ e María Pilar PRIETO MARTÍNEZ, *El Vaso de Largo Bordo Horizontal. Un Trazador Cultural del Noroeste de la Península Ibérica en el II Milenio BC*, Archaeopress-BAR International Series 2699, Oxford, 2015.

⁴¹ NONAT, VÁZQUEZ LIZ e PRIETO MARTÍNEZ, *El Vaso de Largo...*, páxs. 111-128.

que o esquema decorativo xa aparece en contextos do Neolítico Final asociado a cerámicas inciso-metopadas tipo “Penha”, a morfoloxía do recipiente, o tipo de pasta, cocción e acabado, invitan a consideralo un produto típico da Idade do Bronce. O esquema decorativo a base de grupos de liñas incisas paralelas que definen triángulos contrapostos paralelos moi semellantes os atopamos en xacementos como os de Ventosiños (Coeses, Lugo)⁴² ou Punta de Muros (Arteixo, A Coruña)⁴³, encadrados dentro do Bronce Final ou en contextos arqueolóxicos semellantes como no xacemento de A Cunchosa⁴⁴. A súa morfoloxía con unha característica carena a relaciona coas chamadas “taças carenadas” identificadas na metade setentrional de Portugal⁴⁵. Na actualidade tamén se coñecen exemplos de recipientes carenados en territorio galego⁴⁶ se ben, son aínda numericamente escasos, con contextos cronolóxicos pouco definidos, e na maior parte dos casos con escaso parecido con respecto ao exemplar da Trapa. Seguindo os modelos definidos para Portugal o recipiente que nos ocupa presenta un paralelismo formal no tipo 12 de A. Bettencourt⁴⁷ mais, sobre todo, nos tipos 34.2 ou 39.2 do grupo cerámico Baiões/Santa Luzia⁴⁸. Se ben desde o punto de vista morfolóxico, este recipiente identifícase con formas carenadas do grupo Baiões/Santa Luzia, os aspectos decorativos non teñen tanto paralelismo con ese conxunto, xa que xeralmente se trata de cerámicas lisas ou que amosan escasa decoración impresa (en casos sobre o labio, como aquí) ou incisa. Xa que logo, as características desta peza (acabados, morfoloxía e decoración) a fan única no contexto arqueolóxico da Prehistoria Recente galega. Como xa se apuntou para outros casos, podemos estar ante un exemplo de “contacto” entre grupos de poboacións do entorno do val do río Miño con poboacións máis meridionais durante o Bronce avanzado; é máis, dadas as características formais e técnicas que amosa este recipiente parece, dito sexa con toda cautela, unha produción importada directamente dende á área do río Douro. Un produto importado que xustificaría a existencia de buracos de lañado para a súa reparación dado o seu valor intrínseco.

⁴² Diego PIAY AUGUSTO; Juan A. CANO PAN e Juan NAVEIRO LÓPEZ, “La construcción anular y el enclos de Ventosiños (Coeses, Lugo). Estudio preliminar de un conjunto del Bronce final”, *Zephyrus*, 76 (2015), páxs. 57-76.

⁴³ Juan A. CANO PAN, *Punta de Muros: un poblado fortificado de finales de la Edad del Bronce*, Santiago de Compostela, Arqueoloxía do Noroeste S.L.U., 2011.

⁴⁴ SUÁREZ OTERO, “Del yacimiento de A Cunchosa...”, páxs. 485-506.

⁴⁵ João C. SENNA-MARTÍNEZ, “O Grupo Baiões/Santa Luzia: contínuições para uma tipologia da olaria”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 93-123; BETTENCOURT, *A Paisagem e o Homem...*, páxs. 1009-1307.

⁴⁶ En concreto atoparíamos maior parecido morfolóxico con recipiente CA.DOM-015M de Dombate, adscrito cronoloxicamente ao Bronce Final segundo María Pilar PRIETO MARTÍNEZ; Pablo VÁZQUEZ LIZ e Vicente CARAMÉS MOREIRA, “El vaso carenado de Bexo (Dodro, A Coruña)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. 65, núm. 131 (2018), páxs. 13-35.

⁴⁷ BETTENCOURT, *A Paisagem e o Homem...*, páxs. 1009-1307.

⁴⁸ SENNA-MARTÍNEZ, “O Grupo Baiões/Santa Luzia...”, páxs. 93-123.

Os contactos a longa distancia son coñecidos na Prehistoria do NW peninsular dende o Paleolítico Superior⁴⁹, se ben será a partir do desenvolvemento do Neolítico cando estes se fan máis intensos e recoñecibles pola presenza de materiais líticos tallados, pulidos e obxectos de adorno en materias primas exóenas (sílex, por exemplo)⁵⁰ ou a propia chegada da metalurxia ou a introdución da tradición cerámica campaniforme⁵¹. Para intres da Idade do Bronce, os contactos comerciais con poboacións meridionais quedan certificados pola presenza en asentamentos do Bronce Medio e/ou Final de produtos de importación; caso das contas de pasta vítrea dos xacementos de Monte das Cabanas ou Ventosíños⁵². Nun rango cronolóxico semellante tamén se encadrarían as representacións e embarcacións de tipo mediterráneo da Regueira do río Vilar (Oia, Pontevedra)⁵³.

4. ACTIVIDADE HUMANA EN CAVIDADES NATURAIS AO LONGO DA PREHISTORIA RECENTE DO NW

O rexistro arqueolóxico das covas da Trapa é un exemplo máis da importancia das cavidades naturais no contexto da ocupación humana durante a Prehistoria Recente do NW ibérico⁵⁴. Con todo, e diante da falla de sínteses actualizadas téndese a pensar que este tipo de ocupacións son marxinais. Deixando a un lado as pegadas de ocupación asociadas ao final do Plistoceno⁵⁵, o groso das primeiras mostras consistentes de presenza humana asociada a cavidades naturais atopámolos ao longo do Neolítico, desde comezos do V ata o III milenio BC. Exemplos de

⁴⁹ Thierry AUBRY; JAVIER MANGADO e Henrique MATIAS, “Matérias-primas das ferramentas em pedra lascada da Pré-história do Centro e Nordeste de Portugal”, en Pedro Dinis; Alberto Gomes e Sergio Monteiro-Rodrigues, *Proveniências de Materiais Geológicos*, Associação Portuguesa para o Estudo do Quaternário, 2014, páxs. 165-192.

⁵⁰ RODRÍGUEZ RELLÁN e FÁBREGAS VALCARCE, “La industria lítica...”, páxs. 249-258; Arturo de LOMBERA; Carlos RODRÍGUEZ RELLÁN e Manuel VAQUERO RODRÍGUEZ, “El sílex en el NW de la Península Ibérica. Un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 26 (2016), páxs. 137-155.

⁵¹ FÁBREGAS VALCARCE e RUIZ-GÁLVEZ PRIEGO, “El noroeste de la Península...”, páxs. 191-216; Beatriz COMENDADOR REY, “Metalurgia, minerales y contactos atlánticos en la Prehistoria del Noroeste Peninsular: una reflexión”, en Julio Fernández Manzano e José. I. Herrán Martínez (ed.), *Mineros y fundidores en el inicio de la Edad de los Metales: el midi francés y el norte de la Península Ibérica*, Madrid, Caja España, 2003, páxs. 133-144.

⁵² PIAY AUGUSTO; CANO PAN e NAVEIRO LÓPEZ, “La construcción anular...”, páxs. 57-76; MARTÍN-SEIJO; BLANCO-GONZÁLEZ; TEIRA-BRÍON; RODRÍGUEZ RELLÁN; BETTENCOURT; RODRÍGUEZ SÁIZ e COMENDADOR REY, “Disentangling the life-cycles...”, páxs. 528-542.

⁵³ FÁBREGAS VALCARCE, “A context for the Galician...”, páxs. 69-84.

⁵⁴ GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ QUINTAS, “Human occupations...”, páxs. 115-126.

⁵⁵ Ramón FÁBREGAS VALCARCE e Arturo de LOMBERA HERMIDA, “El Paleolítico superior en Galicia a la luz de las últimas investigaciones”, en Xavier Mangado Llach (ed.), *El Paleolítico Superior peninsular. Novedades del siglo XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2010, páxs. 255-270.

xacementos desta cronoloxía atopámoslos na Fraga d'Aia⁵⁶, Buraco da Pala⁵⁷, Pala da Vella⁵⁸ ou Valdavara 1⁵⁹. Neste contexto tamén teríamos que integrar os abrigos con representacións de arte esquemática, especialmente ben representados na rexión Transmontana portuguesa, se ben na actualidade comezan documentarse casos máis o Norte⁶⁰.

A existencia de xacementos asociados a covas e abrigos amplíase ao longo do Neolítico final con múltiples exemplos asociados a este tipo de espazos⁶¹. Na maior parte dos casos semella se trata de lugares de carácter doméstico, onde se constrúen estruturas de materiais perecedoiros adosadas ou dentro deles. Os contextos funerarios, aínda que existen, durante este período semellan ser menos habituais. Neste horizonte quizais habería que encadrar tamén os múltiples exemplos de muíños rupestres (muíños naviculares de soporte fixo) que aparecen asociados ou dentro de abrigos especialmente na rexión comprendida entre a Península do Morrazo e o Norte de Portugal⁶². No caso dos gravados rupestres, a súa presenza en abrigo é moito máis limitada e só de xeito excepcional, como na Trapa, aparecen neste tipo de entornos⁶³ o que pode facer pensar que a mensaxe destas representacións e normalmente allea a estes espazos pechados.

Será durante a Idade do Bronce cando o número de exemplos da presenza humana asociados a cavidades naturais, covas ou abrigos, multiplícase de forma ex-

⁵⁶ Vítor OLIVEIRA JORGE, “Novos dados sobre a Fraga d'Aia (Paredes da Beira–S. João da Pesqueira)”, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 31,1-4 (1991), páxs. 181-184.

⁵⁷ SANCHES, *Pré-história Recente de Trás-os-Montes...*, páxs. 107-110.

⁵⁸ Carlos FERNÁNDEZ RODRIGUEZ e Rosa VILLAR QUITERO, “Prospección y excavación de cuevas en la cuenca del Sil (Rubiá, Ourense): La Pala da Vella”, *Brigantium*, 14 (2003), páxs. 13-22.

⁵⁹ Manuel VAQUERO RODRÍGUEZ, *et al.*, “Nuevas fechas radiométricas para la Prehistoria del noroeste de la Península Ibérica: la cueva de Valdavara (Becerreá, Lugo)”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 66, núm. 1 (2009), páxs. 99-113.

⁶⁰ Lara BACELAR e Beatriz COMENDADOR REY, “Arte esquemático pintado en el noroeste peninsular: una visión integrada transfronteriza”, *Gallaecia*, 36 (2017), páxs. 11-52.

⁶¹ OLIVEIRA JORGE, *Povoados da Pré-História...*, páxs. 801-884.; SANTOS SILVA e MOTA SANTOS, “As cerâmicas tipo Penha...”, páxs. 63-71; Antonio C. VALERA, “A ocupação calcolítica da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 37-53; SANCHES, *Pré-história Recente de Trás-os-Montes...*, páxs. 107-110; SUÁREZ OTERO, “Del yacimiento de A Cunchosa...”, páxs. 485-506; GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ-QUINTAS, “Human occupations...”, páxs. 115-126; Tania PEREIRA; Hugo SAMPAIO; Ana M. S. BETTENCOURT; João P. CUNHA-RIBEIRO e Mário BRITO, “Práticas funerárias do Calcolítico e da Idade do Bronze na gruta da Lorga de Dine (Vinhais, Norte de Portugal): estudo antropológico”, *Férvedes*, 9 (2018), páxs. 59-66.

⁶² José Bernardino COSTAS GOBERNA, “Cavidades Naturais e Insculturas Rupestres no Suroeste Galego”, en José Manuel Hidalgo Cuñarro (ed.), *Congreso Internacional de Arte Rupestre Europea, Vigo, 1999*, [CD ROM], Museo “Quiñones de León” de Vigo e Asociación Arqueolóxica Viguesa, 2001.

⁶³ COSTAS GOBERNA, “Cavidades Naturais e Insculturas...; Patricia MAÑANA-BORRAZÁS e Manuel SANTOS-ESTÉVEZ, “Arte rupestre no promontorio de Corme (Ponteceso)”, *Gallaecia*, 21 (2002), páxs. 115-125; FÁBREGAS VALCARCE e RODRÍGUEZ RELLÁN, “A media luz. Grabados...”, páxs. 80-102.

ponencial. Coñecemos a existencia de acubillos de pezas metálicas⁶⁴, aínda que o máis habitual son espazos coa presenza de abundantes rexistro cerámico e, cando as condicións de conservación o permiten, restos orgánicos, en casos humanos⁶⁵. Como exemplos de conxuntos cerámicos propios da Idade do Bronce no interior de cavidades podemos citar Lorga de Dine⁶⁶, varios abrigos do “Planalto Mirandês” portugués⁶⁷, As Covas do Folón e da Porteliña⁶⁸, A Cunchosa⁶⁹, As Covas de Adegas⁷⁰, O Cibro⁷¹, San Amaro⁷², O Buraco da Moura de San Romão⁷³, Os Pericos⁷⁴ ou diferentes cavidades da zona calcárea de Pardollán (Rubiá, Covas, Ourense)⁷⁵.

Aínda que na maior parte dos casos os materiais proceden de recollidas superficiais, estes semellan estar a marcar contextos arqueolóxicos e funcionais diferentes aos hábitats e probablemente máis relacionados con espazos de tipo

⁶⁴ Luis MONTEAGUDO, “Hachas de tope de Mougás (Pontevedra)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. 28 (1973), páxs. 128-142; Marisa RUIZ-GALVEZ PRIEGO, “El depósito de Hio (Pontevedra) y el final de la Edad del Bronce en la fachada atlántica peninsular”, *El Museo de Pontevedra*, XXXIII (1979), páxs. 129-150; BETTENCOURT, “La Edad del Bronce...”, páxs. 139-173; Ana M. S. BETTENCOURT, “Estruturas e prácticas funerárias do Bronce Inicial e Médio do Noroeste Peninsular”, en Primitiva Bueno Ramirez; Antonio Gilman; Concha Martín Morales e F. Javier Sánchez-Palencia, *Arqueología, Sociedad, Territorio y Paisaje. Estudios sobre Prehistoria reciente, Protohistoria y Transición al mundo romano en homenaje a M^{te} Dolores Fernández Posse*, Madrid, CSIC, 2011, páxs. 115-139; Beatriz COMENDADOR REY; Eduardo B. MUÑIZ NIETO e Víctor RODRÍGUEZ MUÑIZ, “La espada de Forcas (Parada de Sil, Ourense) en el contexto de la cuenca hidrográfica del río Sil”, en Ana M. S. Bettencourt; Beatriz Comendador Rey; Hugo A. Sampaio e Edite Sá, *Corpos e Metais na Fachada Atlântica da Ibéria, do Neolítico à Idade do Bronze*, Porto, Associação Portuguesa para o Estudo do Quaternário, 2014, páxs. 79-102.

⁶⁵ Ramón FÁBREGAS VALCARCE, *et al.*, “Novos resultados das intervencións arqueolóxicas no Sur lucense: os xacementos paleolíticos da Depresión Monforte (Monforte de Lemos), Cova Eirós (Triacastela) e Valdavara (Becerreá)”, *Gallaecia*, 28 (2009), páxs. 9-32; Olalla LÓPEZ-COSTAS; Gundulla MÜLDNER e Antonio MARTÍNEZ CORTIZAS, “Diet and lifestyle in Bronze Age Northwest Spain: the collective burial of Cova do Santo”, *Journal of Archaeological Science*, 55 (2015), páxs. 209-218; PEREIRA; SAMPAIO; BETTENCOURT, CUNHA-RIBEIRO e BRITO, “Práticas funerárias do...”, páxs. 59-66.

⁶⁶ BETTENCOURT, “La Edad del Bronce...”, páxs. 139-173.

⁶⁷ Maria Jesus SANCHES, *Pré-história Recente no Planalto Mirandês*. Porto, GEAP, 1992.

⁶⁸ GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ-QUINTAS, “Human occupations...”, páxs. 115-126.

⁶⁹ SUÁREZ OTERO, “Del yacimiento de A Cunchosa...”, páxs. 485-506.

⁷⁰ José SUÁREZ OTERO, “Vaso e cazola da Idade do Bronce. Partovia, O Carballiño” [na rede], dispoñible en <http://www.musarqourense.xunta.es/es/peza_vaso-e-cazola-da-idade-do-bronce-partovia-o-carballino/> [Consulta: 10/11/2018].

⁷¹ GROBA GONZÁLEZ e MÉNDEZ-QUINTAS, “Human occupations...”, páxs. 115-126.

⁷² José SUÁREZ OTERO, “Cerámicas e cultura da Idade do Bronce en Galicia”, en Ramón Fábregas Valcarce, *A Idade do Bronce en Galicia: novas perspectivas*, Sada, Edicións do Castro, 1998, páxs. 81-103.

⁷³ João C. SENNA-MARTÍNEZ, “A ocupação do Bronze Pleno da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 55-75; João C. SENNA-MARTÍNEZ, Antonio Carlos VALERA; Carlos TEIXEIRA e João M. VENTURA, “A ocupação do Bronze final da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 125-135.

⁷⁴ Xosé Ignacio VILASECO VÁZQUEZ e Ramón FÁBREGAS VALCARCE, “Dos finais do II Milenio A.C. á Segunda Idade do Ferro: o asentamento fortificado de Os Pericos (Ribeira, A Coruña)”, *Gallaecia*, 27 (2008), páxs. 89-112.

⁷⁵ COMENDADOR REY, MUÑIZ NIETO e RODRÍGUEZ MUÑIZ, “La espada de Forcas...”, páxs. 79-102; PRIETO MARTÍNEZ, VÁZQUEZ LIZ e CARAMÉS MOREIRA, “El vaso carenado...”, pág. 13.

funerario ou cultural. Estamos pois diante dunha mostra máis da ampla variabilidade das prácticas desenvoltas durante a Idade do Bronce nos que podemos observar como, no contexto funerario⁷⁶, as cavidades naturais xogan un papel relevante.

5. CONCLUSIÓNS

O estudo da colección arqueolóxica recuperada do interior das Covas da Trapa pon de manifesto a existencia dunha certa recorrencia do uso deste espazo entre o IIIº e o IIº milenio BC, con elementos singulares para este tipos de espazos, como é o caso dun grupo de arte rupestre. Se ben unha parte dos materiais analizados (a industria lítica e unha parte da cerámica) ten características inespecíficas, aínda que suficientes para encadralas xenericamente entre o Neolítico final e a Idade do Bronce, outros amosan un grado de integridade pouco habitual no contexto da Prehistoria rexional.

Como vimos de observar, agás nun caso de cronoloxía claramente do Neolítico Final, o groso dos materiais cerámicos recuperados destas Covas da Trapa apuntan cara unha cronoloxía avanzada da Idade do Bronce, en torno a segunda metade do IIº milenio BC. Entre estes materiais destacan algunhas formas de características específicas dentro do repertorio ergolóxico cerámico desta época como son os “longo bordos horizontais” ou os recipientes de carena alta con dixitacións. A maiores, contamos tamén cun recipiente único a día de hoxe dentro do repertorio cerámico da Prehistoria no NW peninsular e que amosa fortes paralelos coas cerámicas do grupo Baiões/Santa Luzia no que podería ser un exemplo de comercio dunha peza importada dende a rexión da Beira portuguesa.

Á espera do desenvolvemento dunha actuación arqueolóxica no xacemento máis específica, os datos actuais apuntan (cando menos para o horizonte da Idade do Bronce) a un contexto funcional non exclusivamente habitacional. Posiblemente nestes espazos convivan outros usos como os funerarios e/ou rituais. Esta interpretación semella a máis plausible para este tipo de entorno e tamén podería explicar outros contextos semellantes (covas do Folón, A Cunchosa, Adegas...) onde as condicións de habitabilidade da cavidade non parecen soportar o desenvolvemento de ocupacións habitacionais estables.

O xacemento das Covas da Trapa subliña pois, o interese arqueolóxico das cavidades naturais fóra dos contextos puramente calcáreos; tanto pola propia

⁷⁶ Ramón FÁBREGAS VALCARCE e Xosé Ignacio VILASECO VÁZQUEZ, “Prácticas funerarias no Bronce do Noroeste”, en Ramón Fábregas Valcarce, *A Idade do Bronce en Galicia: novas perspectivas*, Sada, Edicións do Castro, 1998, páxs. 191-219; BETTENCOURT, “La Edad del Bronce...”, páxs. 139-173; BETTENCOURT, “Estruturas e prácticas funerarias...”, páxs. 115-139.

existencia de covas en rochas diferentes á calcaria (nomeadamente graníticas), como pola reiterada ocupación con cronoloxía e funcionalidade diferenciada ao longo da Prehistoria. Por estas razón debemos considerar este tipo de espazos soterrados como lugares de alto interese de cara a futuras investigacións arqueolóxicas no NW ibérico.

BIBLIOGRAFÍA

- Abad Gallego, Xoán Carlos, “Balance de las actuaciones arqueológicas llevadas a cabo en la necrópolis megalítica de Cotogrande (Cabral): (Campañas de 1989-1992)”, *Castrelos*, 5 (1992), páxs. 7-28.
- Alonso Cuevas, Francisco; Costas Gobema, José Bernardino; García García, Eva; García García, Miguel; García Vázquez, Carlos E.; Groba González, Xavier; Míguez López, Ana Isabe; Pérez Moledo, Amelia; Rodríguez Castro, Francisco; Sueiro Rodríguez, Jesús, Vaqueiro Rodríguez, Marcos e Vazquez Vaamonde, David, “Os sistemas de cavidades do Folón e Porteliña. Contexto prehistórico e relevancia da zona espeleolóxica G/PO-1. Maúxo, Vigo-Nigrán”, *Castrelos*, 9-10 (1997), páxs. 37-54.
- Aubry, Thierry; Mangado, Javier e Matias, Henrique, “Matérias-primas das ferramentas em pedra lascada da Pré-história do Centro e Nordeste de Portugal”, en Pedro Dinis; Alberto Gomes e Sergio Monteiro-Rodrigues, *Proveniências de Materiais Geológicos*, Porto, Associação Portuguesa para o Estudo do Quaternário, Porto, 2014, páxs. 165-192.
- Bacelar, Lara e Comendador Rey, Beatriz, “Arte esquemático pintado en el noroeste peninsular: una visión integrada transfronteriza”, *Gallaecia*, 36 (2017), páxs. 11-52.
- Bettencourt, Ana M. S., “Estruturas e práticas funerárias do Bronze Inicial e Médio do Noroeste Peninsular”, en Primitiva Bueno Ramirez, Antonio Gilman, Concha Martín Morales e F. Javier Sánchez-Palencia, *Arqueologia, Sociedad, Territorio y Paisaje. Estudios sobre Prehistoria reciente, Protohistoria y Transición al mundo romano en homenaje a Mª Dolores Fernández Posse*, Madrid, CSIC, 2011, páxs. 115-139.
- Bettencourt, Ana M. S., “La Edad del Bronce en el Noroeste de la Península Ibérica: un análisis a partir de las prácticas funerarias”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 67, núm. 1 (2010), páxs. 139-173.
- Bettencourt, Ana M. S., *A Paisagem e o Homem na Bacia do Cávado durante o II e o I milénios AC*, Porto, Universidade do Minho, 1999.
- Bradley, Richard e Fábregas Valcarce, Ramón, “La ‘ley de la frontera’: grupos rupestres galaico y esquemático y Prehistoria del Noroeste de la Península Ibérica”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 56, núm.1 (1999), páxs. 103-114.
- Cano Pan, Juan A., *Punta de Muros: un poblado fortificado de finales de la Edad del Bronce*, Santiago de Compostela, Arqueoloxía do Noroeste S.L.U, 2011.
- Cano Pan, Juan A. e Vazquez Varela, José M., “Portecelo, un yacimiento de la Edad del Bronce”, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia*, 28 (1-2) (1988), páxs. 181-187.
- Comendador Rey, Beatriz, “Metalurgia, minerales y contactos atlánticos en la Prehistoria del Noroeste Peninsular: una reflexión”, en Julio Fernández Manzano e José I. Herrán Martí-

- nez, *Mineros y fundidores en el inicio de la Edad de los Metales: el midi francés y el norte de la Península Ibérica*, Madrid, Caja España, 2003, páxs. 133-144.
- Comendador Rey, Beatriz; Muñiz Nieto, Eduardo B. e Rodríguez Muñiz, Víctor, “La espada de Forcas (Parada de Sil, Ourense) en el contexto de la cuenca hidrográfica del río Sil”, en Ana M. S. Bettencourt, Beatriz Comendador Rey; Hugo Sampaio e Edite Sá, *Corpos e metais na fachada Atlántica da Ibéria. Do Neolítico à Idade do Bronze*, Porto, Associação Portuguesa para o Estudo do Quaternário, 2014, páxs. 79-102.
- Costas Goberna, José Bernardino, “Cavidades Naturais e Insculturas Rupestres no Suroeste Galego”, en José Manuel Hidalgo Cuñarro, *Congreso Internacional de Arte Rupestre Europea, Vigo, 1999*, Museo” Quiñones de León” de Vigo e Asociación Arqueolóxica Viguesa, 2001, [CD ROM].
- Fábregas Valcarce, Ramón, “A context for the Galician rock art”, en Rodrigo Balbín Behrmann; Primitiva Bueno Ramírez; Rafael González Antón e María del Carmen Arco Aguilar, *Grabados rupestres de la fachada atlántica europea y africana*, Oxford, Archaeopress-BAR Internacional Series 2043, 2009, páxs. 69-84.
- Fábregas Valcarce, Ramón; Alonso Fernández, Susana; Ameijenda Iglesias, Alicia; Grandal D’Anglade, Aurora; Lazuén Álvarez, Talía; Lombera Hermida, Arturo de; Pérez Alberti, Augusto; Pérez Rama, Marta; Rodríguez Álvarez, Xosé Pedro; Rodríguez Rellán, Carlos; Serna González, María Remedios; Terradillos Bernal, Marcos e Vaquero Rodríguez, Manuel, “Novos resultados das intervencións arqueolóxicas no Sur lucense: os xacementos paleolíticos da Depresión Monforte (Monforte de Lemos), Cova Eirós (Triacastela) e Valdava-ra (Becerreá)”, *Gallaecia*, 28 (2009), páxs. 9-32.
- Fábregas Valcarce, Ramón; Bonilla Rodríguez, Andrés e César Vila, Mario, *Monte dos Remedios (Moaña, Pontevedra). Un asentamiento de la prehistoria reciente*, Santiago de Compostela, Tórculo Edicións, 2007.
- Fábregas Valcarce, Ramón e Fuente Andrés, Félix de la, *Aproximaciones a la cultura material del megalitismo gallego: la industria lítica pulimentada y el material cerámico*. Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1988.
- Fábregas Valcarce, Ramón e Lombera Hermida, Arturo de, “El Paleolítico superior en Galicia a la luz de las últimas investigaciones”, en Xavier Mangado Llach, *El Paleolítico Superior peninsular. Novedades del siglo XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2010, páxs. 255-270.
- Fábregas Valcarce, Ramón e Rodríguez Rellán, Carlos, “A media luz. Grabados de la Prehistoria Reciente en abrigos galaicos”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 69, núm. 1 (2012), páxs. 80-102.
- Fábregas Valcarce, Ramón e Ruiz-Gálvez Priego, Marisa, “El noroeste de la Península Ibérica en el IIIº y IIº Milenios: propuestas para una síntesis”, *Saguntum*, 30 (1997), páxs. 191-216.
- Fábregas Valcarce, Ramón e Vilaseco Vázquez, Xosé Ignacio, “Prácticas funerarias no Bronce do Noroeste”, en Ramón Fábregas Valcarce, *A Idade do Bronce en Galicia: novas perspectivas*, Sada, Edicións do Castro, 1998, páxs. 191-219.
- Fernández Rodríguez, Carlos e Villar Quiteiro, Rosa, “Prospección y excavación de cuevas en la cuenca del Sil (Rubiá, Ourense): La Pala da Vella”, *Brigantium*, 14 (2003), páxs. 13-22.
- Groba González, Xavier e Méndez-Quintas, Eduardo, “Human occupations during recent prehistory in the granite caves of the western coast of Galicia”, *Cadernos do Laboratorio Xeolóxico de Laxe*, 33 (2008), páxs. 115-126.

- Lombera, Arturo de; Rodríguez Rellán, Carlos e Vaquero Rodríguez, Manuel, “El sílex en el NW de la Península Ibérica. Un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 26 (2016), páxs. 137-155.
- López Alsina, Fernando, “La cristalización de Tui como espacio de poder señorial entre 1095 y 1157”, en Silvia González Soutelo e Marta Cendón Fernández, *Tui. Presente, Pasado y Futuro. I Coloquio de História de Tui*, Pontevedra, Deputación de Pontevedra, 2004, páxs. 57-95.
- López-Costas, Olalla; Müldner, Gundulla e Martínez Cortizas, Antonio, “Diet and lifestyle in Bronze Age Northwest Spain: the collective burial of Cova do Santo”, *Journal of Archaeological Science*, 55 (2015), páxs. 209-218.
- Mañana-Borrazás, Patricia e Santos-Estévez, Manuel, “Arte rupestre no promontorio de Corme (Ponteceso)”, *Gallaecia*, 21 (2002), páxs. 115-125.
- Martín-Seijo, María; Blanco-González, Antonio; Teira-Brión, Andrés; Rodríguez Rellán, Carlos; Bettencourt, Ana M. S.; Rodríguez Sáiz, Eduardo e Comendador Rey, Beatriz, “Disentangling the life-cycles of Bronze Age pits: A multi-stranded approach, integrating ceramic refitting, archaeobotany and taphonomy”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 12 (2017), páxs. 528-542.
- Méndez-Quintas, Eduardo; Groba González, Xavier; Vilar Pedreira, Xosé Lois; de Prado Vázquez, Ángel; Costas Goberna, José Bernardino; Otero Dacosta, Tereixa; López Mosquera, José Miguel; García García, Miguel e Serodio Domínguez, Andrea, “As Covas da Trapa (Monte Aloia, Galicia): reforzando la importancia de la ocupación humana en las cuevas durante la prehistoria reciente del NW”. *V Jornadas de Quaternario (abstrac book)*, Porto, 2013, páxs. 21-22.
- Méndez-Quintas, Eduardo; Santonja, Manuel; Pérez-Gonzalez, Alfredo; Duval, Mathieu; Demuro, Martina e Arnold, Lee J., “First evidence of an extensive Acheulean large cutting tool accumulation in Europe from Porto Maior (Galicia, Spain)”, *Scientific Reports*, 8 (2018), pág. 3082.
- Monteagudo, Luís, “Hachas de tope de Mougás (Pontevedra)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. 28 (1973), páxs. 128-142.
- Nonat, Laure, Vázquez Liz, Pablo e Prieto Martínez, María Pilar, *El Vaso de Largo Bordo Horizontal. Un Trazador Cultural del Noroeste de la Península Ibérica en el II Milenio BC*. Oxford, Archaeopress-BAR Internacional Series 2699, 2015.
- Oliveira Jorge, Susana, *O povoado da Bouça do Frade (Baião) no quadro do Bronze final do norte de Portugal*. Porto, Grupo de Estudos Arqueológicos do Porto, 1988.
- Oliveira Jorge, Susana, *Povoados da Pré-História Recente da Região de Chaves-Vila Pouca de Aguiar*. Porto, Instituto de Arqueologia da Universidade de Letras do Porto, 1986.
- Oliveira Jorge, Vitor, “Novos dados sobre a Fraga d’Aia (Paredes da Beira–S. João da Pesqueira)”, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 31, 1-4 (1991), páxs. 181-184.
- Pereira, Tania; Sampaio, Hugo; Bettencourt, Ana M. S.; Cunha-Ribeiro, João. P. e Brito, Mario, “Práticas funerárias do Calcolítico e da Idade do Bronze na gruta da Lorga de Dine (Vinhais, Norte de Portugal): estudo antropológico”, *Férvedes*, 9 (2018), páxs. 59-66.
- Piay Augusto, Diego; Cano Pan, Juan A. e Naveiro López, Juan, “La construcción anular y el enclos de Ventosiños (Coeses, Lugo). Estudio preliminar de un conjunto del Bronce final”, *Zephyrus*, 76 (2015), páxs. 57-76.

- Prieto Martínez, María Pilar, *Forma, estilo y contexto en la cultura material de la Edad del Bronce gallega: cerámica campaniforme y cerámica no decorada*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1999.
- Prieto Martínez, María Pilar, "From Galicia to the Iberian Peninsula: Neolithic ceramics and traditions", en Dragos Gheorghiu, *Early farmers, Late Foragers and Ceramic traditions. On the beginning of pottery in Europe*, Cambridge, Cambridge Scholars Press, 2009, páxs. 116-149.
- Prieto Martínez, María Pilar; Vázquez Liz, Pablo e Caramés Moreira, Vicente, "El vaso carenado de Bexo (Dodro, A Coruña)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. 65, núm. 131 (2018), páxs. 13-35.
- Rey García, José Manuel e Vilaseco Vázquez, Xosé Ignacio, "Guidoiro Areoso. Megalithic cemetery and prehistoric settlement in the Ría de Arousa (Galicia, NW Spain)", en Antonio Campar Almeida; Ana M. S. Bettencourt; Delminda Moura; Sergio Monteiro-Rodrigues e María Isabel Cactano Alves, *Environmental changes and human interaction along the Western atlantic edge*, Porto, Associação Portuguesa para o Estudo do Quaternário, 2012, páxs. 243-258.
- Rodríguez Rellán, Carlos e Fábregas Valcarce, Ramón, "La industria lítica en el Noroeste de la Península Ibérica durante el III y el II Milenios a C", en María Pilar Prieto Martínez e Laure Salanova, *Las comunidades campaniformes en Galicia. Cambios sociales en el III y II Milenios BC en el NW de la Península Ibérica*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra, 2011, páxs. 249-258.
- Rodríguez Rellán, Carlos; Vázquez Martínez, Alia e Fábregas Valcarce, Ramón, "Cifras e imágenes: una aproximación cuantitativa a los petroglifos gallegos", *Trabajos de Prehistoria*, 75, 1 (2018), páxs. 109-127.
- Rodríguez Sáiz, Eduardo; Hidalgo Cuñarro, José M. e Suárez Otero, José, "Nuevos datos sobre prehistoria viguesa: estudio de los materiales arqueológicos de las cavidades de 'O Folón' (Coruxo)", *Castrelos*, 9-10 (1997), páxs. 55-80.
- Romero Rodríguez, Alberto, "As Covas da Trapa", en Alberto Romero Rodríguez, *Aloianos*, Tui, [s. n.], páxs. 65-66.
- Ruiz Galvez Priego, Marisa, "El depósito de Hio (Pontevedra) y el final de la Edad del Bronce en la fachada atlántica peninsular", *El Museo de Pontevedra*, XXXIII (1979), páxs. 129-150.
- Sampaio, Hugo; Maciel, Tarcísio D. P.; Bettencourt, Ana. M. S. e Simões, Pedro M. P., "A mamoa do Carreiro da Quinta, Laje, Vila Verde, NO de Portugal: resultados de uma escavação de emergência", *Conimbriga*, 52 (2013), páxs. 37-65.
- Sanches, María Jesus, *O Crasto de Palheiros, Fragada do Crasto Murça-Portugal*, Murça, Município de Murça, 2008.
- Sanches, María Jesus, *Pré-história Recente de Trás-os-Montes e Alto Douro. O abrigo do Buraco da Pala (Mirandela) no contexto regional*, Porto, Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, 1997.
- Sanches, María Jesus, *Pré-história Recente no Planalto Mirandês*, Porto, GEAP, 1992.
- Sanches, María de Jesús e Gomes Lebre, Anabela, "O abrigo com arte esquemática da Solhapa", *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, vol 26, fasc. 1-4 (1986), páxs.129-151.

- Santos-Estevez, Manuel, “La excavación arqueológica del arte rupestre. 1. Excavaciones arqueológicas en el entorno de los petroglifos”, en Felipe Criado Boado, Antonio Martínez-Cortizas e Marco García Quintela, *Petroglifos, paleoambiente y paisaje. Estudios interdisciplinarios del arte rupestre de Campo Lameiro (Pontevedra)*, Santiago de Compostela, Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit), 2013, páxs. 107-123.
- Santos Silva, M. M. e Mota Santos, P. J., “As cerámicas tipo Penha do museu da Sociedade Martins Sarmento-Guimarães. Estudo tipológico”, *Portugalia*, IX-X (1989), páxs. 63-71.
- Senna-Martínez, João C., “O Grupo Baiões/Santa Luzia: contiuições para uma tipologia da olaria”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 93-123.
- Senna-Martínez, João C., “A ocupação do Bronze Pleno da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 55-75.
- Senna-Martínez, João C.; Valera, Antonio C.; Teixeira, Carlos e Ventura, João M., “A ocupação do Bronze final da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 125-135.
- Seoane Veiga, Yolanda; Prieto Martínez, María Pilar e Dal Zovo, Cecilia, “Bell beaker findings in rock art contexts”, en María Pilar Prieto Martínez e Laure Salanova, *Current researches on Bell Beakers. Proceedings of the 15th International Bell Beaker Conference: From Atlantic to Ural*, Santiago de Compostela, [s. n.], 2013, páxs. 31-39.
- Suárez Otero, José, “Cerámicas e cultura da Idade do Bronze en Galicia”, en Ramón Fábregas Valcarce, *A Idade do Bronze en Galicia: novas perspectivas*, Sada, Edicións do Castro, 1998, páxs. 81-103.
- Suárez Otero, José, “Del yacimiento de A Cunchosa al Neolítico en Galicia”, en Antón Abel Rodríguez Casal, *O Neolítico Atlántico e as Orixes do Megalitismo*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1997, páxs. 485-506.
- Suárez Otero, José, “Die bronzezeit in Galicien”, *Madriider Mitteilungen*, 43 (2002), páxs. 1-21.
- Suárez Otero, José, “Vaso e cazola da Idade do Bronze. Partovia, O Carballiño” [na rede], dispoñible en <http://www.musarqourense.xunta.es/es/peza_mes/vaso-e-cazola-da-idade-do-bronze-partovia-o-carballino/> [Consulta: 10/11/2018].
- Valera, Antonio C., “A ocupação calcolítica da ‘Sala 20’ do Buraco da Moura de São Romão”, *Trabalhos de Arqueologia da EAM*, 1 (1993), páxs. 37-53.
- Vaqueiro, Marcos; Costas, Reinaldo e Suárez, Rosa María, “Geomorphological mapping of the sismotectonic cave system of ‘A Trapa’, Ribadelouro-Tui (Galicia, Spain)”, en Susanne Schnabel e Álvaro Gómez Gutiérrez, *Avances de la Geomorfología en España 2012-2014. XIII Reunión Nacional de Geomorfología, Cáceres, 2014*, Cáceres, SEG, Universidad de Extremadura, 2014, páxs. 429-432.
- Vaquero Rodríguez, Manuel; Alonso Fernández, Susana; Alonso Fernández, Carlos; Ameijenda Iglesias, Alicia; Blain, Hugo A.; Fábregas Valcarce, Ramón; Gómez Merino, Gala; Lombera Hermida, Arturo; López-García, José M.; Lorenzo Merino, Carmelo; Lozano Ruiz, Marina; Rodríguez Rellán, Carlos; Rosell i Ardèvol, Jordi e Serna González, María Remedios, “Nuevas fechas radiométricas para la Prehistoria del noroeste de la Península Ibérica: la cueva de Valdavara (Becerreá, Lugo)”, *Trabajos de Prehistoria*, vol. 66, núm.1 (2009), páxs. 99-113.
- Vilar Pedreira, Xosé Lois e Méndez-Quintas, Eduardo, *Memoria da prospección da área meridional da Serra do Galiñeiro (102A 2010/293-0)*. Gondomar, Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, 2014.

Vilaseco Vázquez, Xosé Ignacio e Fábregas Valcarce, Ramón, “Dos finais do II Milenio A.C. á Segunda Idade do Ferro: o asentamento fortificado de Os Pericos (Ribeira, A Coruña)”, *Gallaecia*, 27 (2008), páxs. 89-112.

Villar Quiteiro, Rosa, “Neolítico y arte rupestre en As Campurras (Gondomar, Pontevedra)”, *ARPI. Arqueología y Prehistoria del Interior peninsular*, 04 (2016), páxs. 221-236.